

İDİL KALMIKLARININ TÜRK XALQLARI VƏ RUSİYA İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Muhittin Hasan Hüseyn oğlu Kavık
Bakı Dövlət Universiteti
muhittinkavk20@gmail.com

Açar sözlər: *İdil kalmıqları, Rusiya, başqırdlar, noqaylar, qazaxlar*

Kalmıqlar, XVII əsrin birinci yarısında Qərbi Monqolustandakı əhali sıxlığı və tayfalar arasındakı müharibələrdən uzaqda rahat həyat yaşamaq üçün qərbə köç hərəkətlərinə başladılar. Kalmıqlar qərbdə ilk yerləşdiyi yer olan Sibirdə ruslara qarşı müvəffəq ola bilməyəcəklərini anladılar və İdil – Ural çayları arasındakı ərazilərə köç etdilər. Kalmıqların İdil bölgəsində yaşayan türk xalqları ilə mübarizə etmələri rusların bölgədə rahat yerləşməsinə imkan verdi. Kalmıqlar ilə mübarizə aparan başqırdlar zəiflədi və onların Rusiyaya qarşı hər bir üsyanı amansızlıqla yatırıldı. Noqaylar kalmıqlar ilə müharibələrdən sonra torpaqlarını tərk edib, Krım və Anadoluya köç etmək məcburiyyətində qaldılar. Kalmıqlar ilə müharibə edən qazaxlar isə Ebulxəyr xan dövründən başlayaraq, zamanla rus hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində oldular. Bu səbəblərdən məqalədə İdil kalmıqlarının İdil bölgəsindəki etnik yerdeyişməsi və siyasi vəziyyətə təsirləri müzakirə mövzusu olaraq dəyərləndirilir.

ОТНОШЕНИЯ ВОЛЖСКИХ КАЛМЫКОВ С ТУРЕЦКИМ НАРОДОМ И РОССИЕЙ

Мухиттин Кавык

Ключевые слова: *Волжских калмыков, Россия, башкиры, ногайцы, казахи*

Калмыки начало миграционных движений на запад, чтобы жить комфортной жизнью вдали от населения и племенных войн в Западной Монголии в первой половине 17-го века. Они понимали, что им не удастся против русских в Сибири, они мигрировали на земли между Волгой и Уралом. Калмыки борются с турецкими народами живущими в Поволжье, позволила россиянам комфортно поселиться в регионе. Башкиры, борясь с калмыками, ослабли, каждое восстание против России было жестоко подавлено. После войны с калмыками ногайцы

покинули свои земли и иммигрировали в Крым и Анатолию. Казахи, воевавшие с калмыками, должны были постепенно принять русское господство, начиная с периода Абулхайр хана. По этим причинам в статье основное внимание уделяется влиянию Волжских калмыков на этнические изменения и политическую ситуацию в регионе Волга.

RELATIONS OF THE VOLGA KALMYKS WITH THE TURKISH PEOPLE AND RUSSIA

Muhittin Kavik

Key words: *Volga Kalmyks, Russia, Bashkirs, Nogays, Kazakhs*

Kalmyks starting the migration movements to the west to live a comfortable life away from the population pressure and the tribal warfare in Western Mongolia at the first half of the 17th century. They realized that they could not succeed against the Russians in Siberia and immigrated to the land between Volga and Ural. Kalmyks, who struggled with the Turks living in the Volga region, allowed the Russians to settle comfortably in the region. The Bashkir, struggling with the Kalmyks, weakened and every rebellion against Russia was cruelly suppressed. After their war with the Kalmyks, the Nogai left their lands and immigrated to Crimea and Anatolia. The Kazakhs, who fought with the Kalmyks, had to gradually accept the Russian domination starting from the Abulkhayr Khan period. For these reasons, in the article, focused on the effects of Volga Kalmyks on the ethnic change and political situation in Volga region.

Qızıl Ordanın dağılması ilə yaranan xanlıqlar - Qazan xanlığı 1552-ci ildə, Həştərxan xanlığı isə 1556-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal edildi. Moskva ilə Qazan arasında Qazan xanı Ulu Məhəmməd xanın qurduğu Qasım xanlığı da yaranmasından qısa müddət sonra Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi. Rusiya işğal etdiyi tatar xanlıqlarından sonra da digər tatar xanlığı olan Sibir xanlığı və qazaxlar ilə qonşu oldu.

Rusiyanın ilk hədəfi Sibir xanlığı idi. İdil ətrafındakı xanlıqları elə keçirdikdən sonra Sibir xanlığı ilə müharibələrə əhəmiyyət verən Rusiya, təxmini Həştərxan əsilli tatar olan Stragonovlar ailəsinə imtiyazlar verdi. Çarın 1558-ci ildə olan bu imtiyazına görə, Stragonovlar, şərq ticarəti üçün imtiyazlı ailə oldular və xüsusi hərbi dəstə yürütmə icazələri aldılar. Stragonovlar güclü Sibir xanlığını zəiflətmək üçün Rus Kazaklarından olan Yermak Timofoyeviçi muzzdlu hərbi kimi Sibirə göndərdilər. Bir neçə dəfə Yermaka məğlub olan Sibir xanı Küçüm xan, gecə hücumu ilə Yermakı öldürdü və qoşununu

qılıncdan keçirdi. Bu hadisəyə baxmayaraq, Sibir xanlığı Rusiya qarşısında zəiflədi və ruslarla 1598-ci il müharibəsində məğlub oldu. Beləcə, Sibir xanlığına son qoyuldu [1, 792]. Sibir xanlığının yığılışı və Rusiyanın xanlıq ərazilərinə yiyələnmə dövründə şərqdən bir başqa köçəri tayfa olan kalmıqlar Sibirə yayılmağa başladı.

Monqol mənşəli buddist kalmıqlar, qədim oyrad tayfalarından yarandılar. Oyradlar Çingiz xan dövründən əvvəl Şimali Monqolustanda meşəliklərdə yaşayırdılar. Oyrad adının mənası da monqolca meşə adamı deməkdir. Çingiz xan, öz dövlətini qurduqdan sonra idarəçilik nizami zamanında oyradları Altay dağları ərazisinə köçürdü. Oyradların Altay ətrafı ərazilərə köçməsi onların qərb istiqamətində ilk yürüşləri oldu. Daha sonra oyradlar Cuci ulusuna da daxil olub, Dəşti Qırçaq və Rusiyanın işğalında iştirak etdilər.

Monqolustanda XV əsrin ortalarında Çingiz soyunun əhəmiyyəti azaldı və Oyrad birliyi güclənməyə başladı. 1368-ci ildə də Kubilay xanın yaratdığı Yüan xanədanı Çindən qovuldu. Bu tarixdən sonra Monqolustanın qərbindəki oyradlar ilə Daxili Monqolustandakı Çingiz soylular arasında daxili mübarizələr başladı. İşdə bu mübarizələrdən qaçıb, rahat həyat yaşamaq istəyində olan oyrad tayfalarından torquutlar, dörvöüdlər Sibirə köç edərək, ruslar ilə əlaqə yaratdılar. Torquut noyanı Ho Urluk və Dörvöüd noyanı Dalay Taişi liderliyindəki oyradlar Sibirdə Tar şəhəri yaxınlığına yerləşdilər. 1618-ci ildə Sibirə köç edən 50 min nəfərlik Oyrad qrupu, artıq Kalmık adını aldı. Oyradlara Kalmık adını onlarla hərbi – siyasi əlaqədə olan müsəlman türklər verdi. Türklərə görə oyradlar bütpərəst idi. Buna görə türklər oyradlara qədim dində qalanlar mənasında Qalmaq - Kalmık adını verdilər. Bir başqa əhəmiyyətli oyrad tayfası olan hoşuudlar da qeyd etdiyimiz daxili mübarizələr səbəbi ilə Tibet ərazisinə köç etdilər. Oyrad vətəni olan Qərbi Monqolustanda hakimiyyət yeganə güclü oyrad tayfası olaraq qalan Çoros tayfasına keçdi. Çoroslar bütün Qərbi Monqolustana hakim olaraq, 1635-ci ildə Cungar xanlığını qurdular.

Sibirə köç edərək Rusiya ilə əlaqə yaradan kalmıqlar rusalardan icazə alaraq, İdil ətrafı ərazilərə köç etdilər. Kalmıqların məqsədi daxili mübarizələrdən uzaq rahat yaşamaq idi. Kalmıqların idil ətrafı ərazilərə köç etməsinə icazə verən rusların məqsədi isə, onları başqırdlara, Krım müsəlmanlarına, qazaxlara və noqaylara qarşı müdafiə xətti kimi istifadə etmək idi. Kalmık – rus əlaqələrində ruslar kalmıqları öz hakimiyyətlərindəki xalq kimi qəbul etdilər. Fəqət kalmıqlar öz xanlıqlarını yaradaraq, müstəqil hərəkət edirdilər [7, 3 – 12; 8, 312]. 1623 – 1632-ci illər arasında Kalmık elçilərini qəbul etməyən ruslar onların Sibiri talan etmələri nəticəsində elçi qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. Kalmıqlar ehtiyacı olan malları rusalardan alma yollarını tapmağa çalışdı. Çünki kalmıqların digər qonşuları özləri kimi köçəri idi. Ayrıca cənub qonşuları olan qazaxların hücumundan qorxan Ho Urluk, ilk

rus elçisini yaxşı qarşıladı. İlk kalmık – rus görüşməsində sülh üzərində razılaşmalarına baxmayaraq, kalmıqlar Tar şəhərini talan etdi. Kalmıqların talan fəaliyyəti üzərinə Tobol, Tümen və Tar qubernatorluqları hərbi dəstələrini birləşdirib, kalmıqlara qarşı yürüdü. Kalmıqları tapa bilməyən Sibir qubernatorluqlarının hücumu nəticəsiz qaldı. Kalmıqlar təxminən Ural ətrafı ərazilərə qaçdılar. Beləcə, onların Sibirdə qısa müddət qaldığını görürük. Ho Urluk, Rusiyaya qarşı Sibirdə rahat yaşamanın mümkün olmadığını başa düşmüşdü. Ho Urluk, İdil – Yayıq çayları arasındakı ərazilərin köçəri maldarlıq üçün uyğun olduğunu gördü [5, 141 – 149].

1630-cu illərdə noqaylar üzərindəki təzyiqini artdıran kalmıqlar onların qaçmasının qarşısını almaq istəyirdilər. 1635-ci ildə Xəzər dənizinin şərqindəki Manqışlak yarımadasına çatan kalmıqların məqsədi qaçan noqayları öz hakimiyyətləri altına almaq idi. Kalmıqlar qarşısında məğlub olan noqaylara ruslar kömək etmədi. Ruslar İdil ətrafı ərazilərin yeni hakimi olan kalmıqlar qarşısında qalalara çəkilib, özlərini qorudular [2, 806; 11, 94]. Qısa müddətdə İdil bölgəsinin hakim hərbi qüvvəsi olan Ho Urlukun müvəffəqiyyətinin səbəbi M. İankifə görə, Çingiz xan kimi nizamlı hərbi dəstələrinin olması və əlavə olaraq, odlu silahlardan istifadə etmələri idi [5, 150].

Ruslar kalmıqların noqaylar ilə ittifaq qurub, yeni bir dövlət yaratmalarını özləri üçün təhlükəli vəziyyət hesab edirdi. 1640-cı ildə ana vətən Cungaryaya gedən Ho Urlukun yoxluğunda kalmıqlara hücum etmək istəyən Tobol və Tümen qubernatorları onları tapa bilmədi. Ehtimalla Ho Urluk qubernatorların təxminindən əvvəl qayıtmışdı. Bu vəziyyətlə əlaqədar kalmıqlar davamlı yerlərini dəyişdirirdi. Hər fürsətdə Rusiya ilə sülh axtaran Ho Urluk, 1643-cü ildə Həştərxanda bir müharibədə öldürüldü. Ho Urlukun bir neçə oğlu və nəvələri də burada həyatlarını itirdi. Bu vəziyyət Ho Urlukun Rusiya daxilinə dost kimi gəlmədiyini göstərir. Ho Urlukun ölümündən sonra kalmıqların xanı onun böyük oğlu Daiçin oldu. Daiçin 1655-ci ildə Rusiyaya bağlılıq andı içdi. İdil bölgəsində noqay – kalmık ittifaqının mənfi nəticələrindən qorxan Rusiya beləcə kalmıqların rus hakimiyyətinin qəbul etməsinin yolunu açdı. Rusiyanın digər müvəffəqiyyəti isə cənub – şərqdə güclü müttəfiq tapması idi [5, 150 – 160].

Rusiya 1661-ci ildə Krım yürüşünə kalmıqlardan köməkçi hərbi dəstə tələb etdi. Döyüşə daxil olmayan kalmıqlara əsirləri Həştərxan və ya ən yaxın rus şəhərinə götürmələri əmri verildi. Kalmıqlara əsirləri götürmələri qarşılığında qənimət alacaqları bildirilirdi [5, 161].

1663-cü ildə noqaylar üzərindəki təzyiqlərini yenidən başlayan kalmıqlar Krım xanının hakimiyyəti altında olan noqaylara da hücum etdilər. Krım xanı noqayları qorumaq üçün kalmıqlar üzərinə hücumu başladı və 1000-ə yaxın kalmıki əsir etdi. Krım xanı vəziyyət barədə osmanlılara xəbər verdi. Kalmıqların Osmanlı və onun hakimiyyətindəki Krım xanlığını narahat etməsi

rusların diqqətindən qaçmadı. Bu dövrdən sonra kalmık – rus əlaqələri inkişaf etməyə başladı və onlar rus xarici siyasətində daha əhəmiyyətli oldular [3, 75].

Kalmıkların Sibirə köçü ilə başlayan kalmık – başqırd müharibələrində kalmıklar hər dəfə qalib tərəf oldular. İlk dəfə 1606-cı ildə başqırd torpaqlarına girən kalmıklar onların bütün ərazilərini talan etdilər. 1621-ci ildə kalmıklar ilə başqırdlar arasındakı ilk meydan müharibəsində də başqırdlar məğlub oldular. Başqırdların kalmıklara məğlub olmasına baxmayaraq, aralarında savaşı XVIII əsrə qədər davam etdi. Başqırdlar ilə kalmıklar düşmən idi, fəqət zaman – zaman kalmıklar onlara kömək edirdi. Kalmıklar 1601 – 1606-cı il başqırd üsyanına kiçik bir qüvvə ilə kömək etdilər. 1636-cı il üsyanında 4 min nəfərlik noqaylardan yaranan köməkçi qüvvəyə kalmıklar da daxil oldular. 1683-cü il üsyanında 40 min nəfərlik kalmık qoşunu başqırdlar ilə bərabər hərəkət etdilər. Daha sonra rus – isveç müharibəsi dövründə Kama çayı ətrafı əraziləri bərabər talan etdilər [3, 67 – 68]. 1661 – 1663-cü illər üsyanında başqırdlar Kalmık xanı Ayukidən kömək istədi. Ayukinin kömək etmədiyi başqırdlara Küçüm xanın oğulları və qazaxlar kömək etdi. Rusiyanın çətin vəziyyətə salan başqırdlardakı üsyan atəşi 1663-cü ildə söndü [9, 106]. 1661 – 1663-cü illər Başqırd üsyanında kalmıkların əvvəl onlara kömək etmədiyini, rusların çətin vəziyyətdə qaldığını görəncə isə köməyə başladılar nəticəsinə gələ bilərik.

1665-ci ildə kalmık şahzadələri ilə görüşən rus knyazı Aleksandr Bekoviç Çerkasski onları bir – bir Rusiyaya təbəə etməyə müvəffəq oldu. Knyaz Çerkasskinin kalmık şahzadələrə qəbul etdirdiyi digər əhəmiyyətli mövzular isə onların Osmanlı, Səfəvi, Krım və Azov bəyləri ilə əlaqələrinin olmamasına, Rusiyaya qarşı ittifaqlara qoşulmamasına söz vermələri idi. Hər fürsətdə Rusiya şəhərlərini talan edən kalmıklar Knyaz Çerkasskiyə söz vermələrinə baxmayaraq, qeyd edilən məsələləri sədaqətlə yerinə yetirməyə səy göstərmədilər. Ayrıca ana vətənlərindəki əqrəbaları ilə əlaqələrini davam etdirərək, Cungaryadan yeni kalmık qruplarını qəbul etdilər. Kalmıklar üçün rus şəhər və kəndləri asan talan ediləcək yerlər olaraq düşünülürdü. Buna baxmayaraq, Rusiya kalmıkların soydaşları cungarlar ilə əlaqələrinə mane olmurdu [5, 161 – 164]. İdil ətrafı ərazilərə gəldikləri XVII əsrin birinci yarısından Cungaryadan kalmık qrupları davamlı köç edərək, onlarla birləşirdilər. 1758-ci ildə Çin qırğınından qaçan Tserenin bir qrup kalmık ilə Cungaryadan İdil kalmıklarına dönüşü qərb istiqamətindəki son kalmık köçü idi [14, 212].

1673-cü ildə Osmanlı imperiyası Rusiyaya müharibə elan etdiyində, ruslara bağlı olan Krım tatarları və qumuqlar üsyan etdilər. Rusiya üsyançı Krım tatarları və qumuqlar üzərinə kalmıkları göndərdi [5, 164].

Kalmıklar rus hakimiyyətini qəbul etsələr də, hər fürsətdə talançılıq fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. 1676-cı ildə Başqırd üsyanını fürsət bilən kalmıklar başda Qazan və Ufa şəhərləri olmaq üzrə İdil ətrafı əraziləri talan

etdilər. 1683-cü ilə qədər davam edən kalmık talanları kalmık xanı Ayukinin Həştərxana dəvət edilməsi və yenidən sədaqət andı içilməsi ilə nəticələndi [5, 167 – 170; 10, 95].

Zaman – zaman Krım xanlığı ərazilərinə hücum edən kalmıqlar müharibələrdə məğlub oldular. Ancaq Krım xanlığının noqaylar üzərindəki kalmık təzyiqi artmaqda idi. Krım xanı noqayların bir qisminin Osmanlı ərazisi olan Anadoluya köçməsinə, bir qisminin də Çərkəz ərazilərinə yerləşməsinə kömək etdi [3, 76].

Kalmıqlar 1673-cü ildə noqayları İdil çayının şərq tərəfindən çıxarmağa müvəffəq oldular. Lakin noqaylardan azad olunan ərazilərdə özləri yerləşmədi. Boş ərazilərə ruslar və Don kazakları köç etdi. Beləcə bölgənin əhalisi rusların xeyrinə dəyişdi. Bu vəziyyət kalmık işğallarının başqa bir mənfi nəticəsi idi [13, 173].

Yaxşı siyasətçi olduğu başa düşülən Ayuki xan bir tərəfdən rus hakimiyyətini qəbul etsə də, digər tərəfdən Osmanlı dövləti ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. 1690-cı ildə İstanbulla Sizyem xan və bir neçə il sonra Məhəmməd Salih adlı elçilərini göndərən Ayuki Osmanlı padşahının hakimiyyətini qəbul etmək istəyini bəyan etdi. Osmanlı padşahı öz hakimiyyətindəki Krım xanlığına hücum olunmazsa, o zaman Ayukinin istəyini qəbul ediləcəyini bəyan etdi. Ayuki 1710-cu ildə osmanlıların müsbət cavabına təşəkkür üçün bir elçi daha göndərdi. Ayrıca Ayuki başqırdlarla müttəfiq olduğunu və Rusiyaya qarşı onlarla bərabər müharibə edəcəyini bəyan etdi [12, 13]. Lakin Ayukinin fəaliyyəti osmanlılara bəyan etdiyindən fərqli idi. O, başqırdların düşməni və rusların müttəfiqi idi.

Rusiya İsveç müharibəsi səbəbi ilə 1707-ci ildə yenidən üsyan edən başqırdlara qarşı qoşun göndərə bilmədi. Rusiya 1708-ci ildə kalmıqları başqırdlara hücum edib, üsyanı yatırmalarını əmr etdi. Başqırdlar üzərinə yürüyən kalmıqlar onları əzib, keçdilər [9, 108]. Lakin başqırdların üsyanı davam etdi. 1710-cu il osmanlı–rus müharibəsi zamanı kalmıqlara cənub sərhədlərində davam edən başqırd üsyanına qarşı 10 min nəfərlik hərbi qüvvə göndərmək əmri verildi [5, 175]. 1715-ci ildə Kuban tatarları hakimi Soltan Baktı Kereyə məğlub olan Ayuki Həştərxana sığındı. Həştərxanda olan Knyaz Çerkasskinin tatarlara hücum etməsini istəyən Ayukinin tələbi qəbul edilmədi. Çerkasski çarın təsdiqi olmadan belə bir yürüş edə bilməyəcəyini bildirdi. Ona əsəbiləşən Ayuki gizlicə Xivə xanlığına elçi göndərdi. Onun elçiləri Çerkasskinin Xivəyə doğru hərəkət etdiyini əks tərəfə çatdırdılar. Beləcə 1717-ci ildə Çerkasskinin tabeliyindəki kəşfiyyat heyəti Xivədə öldürüldü [5, 184]. Bu hadisə ilə Rusiya və Xivə xanlığı arasında düşmənçilik başladı. Ayuki isə xivəlilər vasitəsi ilə Çerkassidən intiqamını almış oldu.

Yuxarıda Ayukinin osmanlılar ilə əlaqədə olduğunu qeyd etmişdik. Ayukinin Osmanlı dövləti ilə əlaqədə olmasının öz xalqının mənfəətləri üçün

zərərli olduğunu başa düşən qazax xanı Qayıb Məhəmməd xan (1716 – 1718-ci illərdə qazaxların Ulu xanı olub) 1713-cü ildə İstanbula ilk elçisini göndərdi. Qazax elçisi Ayukinin yalan söylədiyini, onun Rusiya ilə müttəfiq olduğunu bəyan etdi. Osmanlı dövləti tabeliyində olan Kırım xanının da özləri kimi kalmıqlar üzərinə hücum etməsini tələb etdi. 1715-ci ildə Qayıb Məhəmməd xan ikinci elçisini İstanbula göndərdi. Qayıb Məhəmməd xan Osmanlı padşahının hakimiyyətini qəbul etməklə rus zülmü altında əzilən başqırdların vəziyyətini bəyan edərək, onlardan kömək istədi [12, 13–14].

1723-cü ildə Cungan xanlığının hücumu nəticəsində dağılan qazaxlara qərbdən də kalmıq hücumu başladı [9, 168]. Kalmıqların qazaxlara hücumu yalnız onlara deyil, bütün Türküstana təsir etdi. Kalmıqlardan qaçan qazaxlar qaraqalpaqlar və qırğızlar Buxara, Səmərqənd və Aralıq dənizi ətrafı ərazilər başda olmaqla, Mərkəzi Asiyaya sığındılar. Bu isə Mərkəzi Asiyada iqtisadi böhrana səbəb oldu [3, 78].

Rusiyanın İran yürüşü vaxtı Saratov şəhərində çar Pyotr ilə görüşən Ayuki, ona 5 min atlı əsgər verəcəyini bildirdi [5, 186]. 1724-cü ildə vəfat edən Ayukidən sonra kalmıqların xalqı itaətə ala bilən xanı olmadı.

1730-cu illərdə kalmıqların zəifləməsi ilə üstünlük qazaxlara keçdi. 1736 – 1737-ci illərdə qazaxlar kalmıqlara hücum etdilər. Rusiyanın qadağalarına baxmayaraq, 1740-ci ildə onlar yenidən hücum etdilər. Həm kalmıqlar həm də qazaxlar Rusiya hakimiyyətində olan xalqlar idilər. Amma ruslar qazaxlara güvənmirdi. Bu səbəblə ruslar qazaxlara qarşı zəif düşmüş kalmıqları gücləndirmək istədi [10, 193 – 209].

Rusların hakimiyyətdən məmnun qalmayan qazaxlar 1744-cü ildə üsyan etdilər. Ruslar qazax üsyanına qarşı bütün kalmıqları silahlandıraraq, onlara onlara qarşı yönəltdi. hücum etmələrini istədi. Talan fəaliyyətləri üçün fürsət axtaran kalmıqlar bütün qüvvələrini qazaxlar üzərinə göndərdi [3, 81]. Beləcə Rusiya hərbi qüvvədən istifadə etmədən iki köçəri xalqı bir-birinə qırdırdı və aralarındakı düşmənçiliyi dərinləşdirdi.

Orenburq qalasının tikilməsi ilə qazaxlarla əlaqəsi kəsilən başqırdlar 1754-cü ildə üsyan etdilər. Ruslara qarşı üsyanlarının yatırılmasına baxmayaraq, onlar 1755-ci ildə yenidən üsyan etdilər. Bu dəfə hazırlıqlı olan ruslar 30 min nəfərlik qoşun ilə Başqırd torpaqlarına girdi. Rusların xəbərdar olması ucbatından, qazaxlar və Qazan tatarları üsyana daxil olmadı [9, 111 – 112]. Rusların gördüyü hazırlıq işlərinin ən əhəmiyyətli türk xalqları olan Qazan tatarları, qazaxlar və başqırdlar arasındakı əlaqəni kəsmələri idi.

Rusların başqırdlar, kalmıqlar və qazaxlar üzərindəki hakimiyyətinin əsas səbəbi adı çəkilən xalqları bir – birinə düşmən etməyi bacarmaları idi. Bu siyasət I Pyotr dövrünün əhəmiyyətli dövlət xadimi olan İ. Krillov tərəfindən hazırlanmış və çariça Anna İvanovnaya təqdim edilmişdi. Çariça və rus hökumətinin təsdiq etdiyi Krillovun köçəri xalqlar siyasəti ilk dəfə

müvəffəqiyyətlə 1755 – 1756-cı illər başqırdların üsyanında tətbiq edildi [14, 125]. 1755 – 1756-ci illərdəki başqırd üsyanından sonra onlar qazax torpaqlarına sığınmışdılar. Rusların fitvası ilə baş tutan qazax–başqırd müharibələrində iki tərəf də çoxlu itki verdi. Daha sonra 1771-ci ildə eyni vəziyyət kalmıqlar üçün də təkrarlandı [15, 463].

1760-cı illərdə kalmıqlar üzərindəki rus təzyiqi artmağa başladı. Ruslar Avropa dövlətləri, Osmanlı və İrana edəcəyi hücumlarda kalmıqlardan əsgər tələb edirdi. Bundan başqa qazaxlara qarşı qurulan Sibirdəki sərhəd qalalarına mühafizəçi kimi əsgər tələb edilirdi. Rusiyanın apardığı müharibələrə daxil olmağa məcbur olan kalmıqların əhalisi azalmağa başladı. Nəticədə kalmıqlar arasında Rusiyaya qarşı narahatlıq artdı. Ruslar kalmıqları xristianlaşdırmağz da cəhd edirdilər. Şərqdəki kalmıq xanlığı olan Cungar xanlığı 1758-ci ildə üsyankar şahzadə Amarsananın fəaliyyəti nəticəsində Çin işğalına məruz qaldı. Çin 1 milyon cungar əhalisini qılıncdan keçirdi. Çin qətlindən qurtaran Amarsana Sibirə qaçdı və burada öldü. Üsyankar şahzadə Amarsanın sadıq nöqərlərindən olan Tseren Çin qırğınından bir qrup kalmıqı xilas edib, soydaşları ilə İdil kalmıqlarına sığınmışdı. Tseren kalmıqlar arasında ana vətənə köçüb, soydaşları ilə müstəqil dövlət yaratmağa çalışırdı. İdil kalmıq xanı Ubaşiyi razı edə bilməyən Tseren kalmıq dini lideri olan Lamayı razı salmağa müvəffəq oldu [16, 357]. Bütün bunların yanında ruslar kalmıq idarəsinə də daxil olmağa başladılar. Xalq məhkəməsi adı ilə kalmıq idarəsi üçün qurum yaradan ruslara qarşı, Ubaşi xan və kalmıq zadəganları ana vətənə köç fikrinin həyata keçirmə vaxtının gəldiyini başa düşdülər [14, 176]. Ayrıca 1767 – 1774-cü il osmanlı – rus müharibəsi üçün rusların kalmıqlardan daha çox əsgər istəməsi, kalmıqların köç qərarını qəbul etmələrini sürətləndirdi [14, 212].

Kalmıqların İdil ətrafı ərazilərə köç etmələrinin səbəbləri hakimiyyət mübarizələrindən uzaq, rahat yaşamaq idi. Fəqət güclü Rusiya ilə üzləşdilər. Kalmıqlar Sibir və İdil bölgələrinə ilk gəldikləri dövrlərdə azad hərəkət etsələr də, zamanla rus hakimiyyətinə keçdilər. Beləcə kalmıqların rahat yaşama istəyi boşa çıxdı. Eyni şəkildə kalmıqların ana vətənə köçlərinin əsas məqsədi Cungaryadakı soydaşları ilə ittifaqa girib, müstəqil dövlət yaratmaq idi [14, 211].

1770-ci ildə ana vətən olan Cungaryaya köç qərarı verən Ubaşi xan qərarını gizlicə əhaliyə yaydı. Yayıq çayının qərb sahilinə köç edərək, qazaxların hücumuna qarşı tədbir gördüyünü ruslara bəyan etdi. Qışda Yayıq çayı donduğu vaxt hərəkətə keçməyə hazırlaşan Ubaşinin fikirləşdiyi olmadı. Çünki, o qış çay donmadı. Yayıq sahilində gözləmənin fəlakət olacağını bilən və rusların əsl məqsədi başa düşməsindən qorxan Ubaşi xan 1771-ci ilin qışında köç hərəkətinə başladı. Ruslar kalmıqların Yayıq çayını keçməsi ilə onların əsl məqsədinin köç olduğunu anladı. Onsuz da ruslar kalmıqlar arasındakı narahatlığı diqqətlə izləyirdilər.

Rusiya həməən kalmıkların yerlərinə dönmələri üçün tədbirlər görməyə başladı. İlk olaraq, qazax xanlarına məktublar göndərdi. Kalmıkların talan üçün qazax torpaqlarına girdiyini və onlara qarşı hücumlarını bəyan etdilər. Yayıq çayının şərq sahilindəki ilk kalmık – qazax müharibəsində qalib olan kalmıklar şərqə tərəf köç etdikcə Nurəli xan və Ablay xanın daha böyük və daha nizamlı qüvvələri ilə müharibə etmək məcburiyyətində qaldılar. Hətta, Balxaş gölünün şimalında ikən qılıncdan keçirilmə təhlükəsi yaşayan kalmıklar iki qrupa ayrılaraq, Cungaryaya çatmaq istədilər. Ancaq onlar qazax təqibindən azad ola bilmədilər. Kalmıkların bir qolu cənuba getdi. Burada onları Erali soltan qarşıladı. Kalmıklar çox itki versilər. Eyni şəkildə qırğızlardan burutlar da Çin sərhədinə qədər kalmıkları təqib edərək, onların mallarını talan etdilər. Şimala gədən ikinci kalmık qrupu, qazax torpaqlarından çıxıb, Cungaryaya daxil olana qədər qazaxların təqibinə məruz qaldılar [16, 357 – 360; 4, 480].

Kalmıkların ana vətənə köçü 8 ayda başa çatdı [13, 176]. Nəticədə köç yolu boyunca qazaxlar ilə müharibə edən kalmıklar 170 – 180 min nəfər ilə başladıkları köç hərəkətlərini 70 – 80 min nəfərlə başa çatdırdılar. Köç hərəkətini tamamlaya bilən kalmıkların çoxu xəstə və yararsız adamlar olduqları üçün Ubaşi xan Çin hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Kalmıkların Cungaryadakı soydaşları isə 1758-ci ildə Çin qırğınına məruz qaldıqları və Cungarya ilə Şərqi Türküstan ərazilərinə dağılmış olduqları üçün, onlara kömək edə bilmədi. Kalmıklar soydaşları Cungarya kalmıkları kimi Çin hakimiyyətində və Çinin təyin etdiyi yerlərdə dağınıq yaşamağa başladılar.

Ubaşi xanın köçündən sonra İdil bölgəsində təxminən 50 min kalmık əhali qaldı [13, 176]. Kalmıklar, Pugaçev üsyanına daxil olduqları üçün Rusiya tərəfindən cəzalandırıldılar. Buna görə kalmıkların şəhərlərə 10 km-dən çox yaxlaşmaları qadağan olundu [17, 267]. Hərbi əhəmiyyətləri itən kalmıkların qazaxlara qarşı 500 nəfərə qədər qoşununu qaldı [5, 251].

Qərbi Moqolustandakı əhali sıxlığından və hakimiyyət mübarizələrindən qaçıb Sibir yolu ilə İdil bölgəsinə yerləşən kalmıkların hərbi – siyasi fəaliyyətləri özlərindən çox ruslara fayda gətirdi. İdil kalmıkları ilə ilk müharibə edən türk xalqı başqırdlar idi. Kalmıklar ilə başqırdlar zaman – zaman bərabər hərəkət etsə də, aralarındakı müharibələr XVIII əsrə qədər davam etdi. Güclü rəqib olan ruslara qarşı zəif başqırdlar kalmıklarla müharibələrdən daha zəif çıxdılar. Bir başqa türk xalqı olan noqaylar kalmıklar qarşısında müvəffəq ola bilmədilər. Noqay torpaqlarını ələ keçirən kalmıklar onların Krım xanlığı və Osmanlı imperiyası ərazilərinə köç etmələrinə səbəb oldular. Ayrıca noqayların boşaltdığı əraziləri əhali cəhətindən doldura bilməyən kalmıklar noqay torpaqlarına rus və Don kazaklarının yerləşməsinin yolunu açdılar. Kalmıklar osmanlı hakimiyyətindəki Krım xanlığı ilə də mübarizə etməyə çalışdılar. Fəqət onlar başqırd və noqaylardan daha güclü olan Krım xanlığı qarşısında məğlub

oldular. Kalmıkların hərbi – siyasi əlaqədə olduğu və rusların Türküstanın qapısı dediyi qazaxlar kalmıklardan əhali cəhətdən daha çox idi. Lakin onları idarə edəcək Ulu xanlarının olmaması, müharibələrdə qazaxları kalmıklar qarşısında zəif vəziyyətdə qoyurdu. Kiçik juz xanı Ebulxəyr xan ilə başlayan qazaxların rus işğalına məruz qalma prosesinin ən əhəmiyyətli səbəbi kalmıkların hərbi fəaliyyətləri idi.

Kalmık işğalları Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda iqtisadi böhran yaratdı. Kalmık işğallarının nəticəsi isə mərkəzi dövlət yarada bilməyən İdil bölgəsindəki türk xalqlarının və Türküstan xalqlarının rus hakimiyyətini asanlıqla qəbul etmələri idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar S. Sibir hanlığı. Doğu Avrupa Türk tarihi, Editörler: Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi, 2018, s. 781 – 797.
2. Alparı M. Nogaylar. Doğu Avrupa Türk tarihi, Editörler: Osman Karatay – Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi, 2018, s. 799 – 820.
3. Berber O. Kalmuk istilasını ve Türk dünyasına etkileri. Tarix elmləri üzrə doktorantura dissertasiyası, Ankara: 2014, 197 s.
4. Grousset R. Bozkır imparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur. Tər.: M. R. Uzmen, İstanbul: Ötüken neşriyat, 517 s.
5. Иакинфомъ М. Историческое обозрение ойратов или калмыковъ с XV столетия до настоящего времени. Санктпетербург: Министерство внутренних дел, 1854, 255 с.
6. История Казахкой ССР с древнейших времен до наших дней. 3-е изд. Алматы: 2011, 670 с.
7. Kalan E. Cungan Hanlığı'nın siyasi tarihi. Ankara: TTK, 2008, 117 s.
8. Klyashtorny S. G., Sultanov T. İ. Kazakistan türkün üç bin yılı, Tər.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge yayınları, 2004, 358 s.
9. Kurat A. N. Rus hâkimiyeti altında İdil – Ural ülkesi. Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya dergisi, C. XXIII, S. 3 – 4, Temmuz – Aralık 1965, s. 91 – 126.
10. Левшин А. И. Описание киргиз – казачьих, или киргиз – кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996, 656 с.
11. Saray M. Yeni Türk Cumhuriyetleri tarihi. Ankara: TTK, 2014, 522 s.
12. Saray M. Rus işğalı devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775 – 1875). Ankara: TTK, 2017, 160 s.
13. Togan Z. V. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. İstanbul: Enderun yayınları, 1981, 695 s.
14. Yorulmaz O. Başlangıcından Hanlığın feshine kadar Kazak türkləri ile çarlık Rusyası arasındaki siyasi ilişkiler. Ankara: TTK, 2013, 287 s.

15. Yorulmaz O. Kazaklar ve Kazak hanlığı. Avrasya'nın sekiz asrı Çengizoğulları, Yayına Hazırlayanlar: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken neşriyat, 2016, s. 440 – 481.
16. Yorulmaz O. Kalmukların İdil boyundan Cungaryaya dönüşleri. Prof. Dr. Erdoğan Merçile armağan, Ed.: Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta, Cihan Piyadeoğlu, İstanbul: Bilge kültür sanat yayınları, 2013, s. 356 – 361.
17. Yücel M. U. Kalmuklar. TDV İA, C. XXIV, Ankara: TDV, 2001, s. 267 – 268.